

Politička ekonomija socijalizma

Bogdan Čosić

Ekonomski fakultet, Zagreb

I

Osvrt na knjigu Adolfa Dragičevića *Ekonomska znanost i marksizam* počet ću navođenjem zadnjeg stava iz tog djela: »Opravdano se uvijek ističe da je problem čovjekove slobode primarno i trajno prisutno nadahnuće istinske moderne socijalističke zajednice. U funkciji toga epochalnog povijesnog interesa socijalističkog društva dobro je došla svaka radikalna kritika svega postojećeg. Hajka protiv nje može biti od koristi samo zastarjelim odnosima društvenog života, konzervativnim političkim snagama i neopravdanim otuđenjima, prisilama, monopolima, funkcijama i privilegijama. Dakako riječ je — što bi E. Kardelj rekao — o onoj svjesnoj socijalističkoj i komunističkoj akciji koju možemo shvatiti kao stalnu kritičku analizu postignutu s namjerom da se postave novi ciljevi, kao težnju za stalnim otvaranjem novih perspektiva i kao stalna kritički odnos prema svemu što se suprotstavlja napretku, prema svemu konzervativnom u društvu. Trajno nezadovoljstvo postojećim i težnja za nečim novim i naprednijim — u prirodi je svake istinske društvene znanosti. Kad na taj put krene, politička ekonomija socijalizma mora biti strpljiva i spremna da prođe neizbježnu fazu svog »merkantilističkog« stasanja — prikupljanja, registriranja, sređivanja, klasificiranja i sistematiziranja grade od koje tek može poći svestranije i dublje znanstveno istraživanje prijelazne društvene ekonomske strukture. A oni koji se neobuzdanoj kritici svega postojećeg prepuste, morat će, uz ostalo, amortizirati narstaje izopačenih furija ličnih i kastinskih interesa i dovoljno biti sposobni i vješti da se održe provlačenjem kroz ušice opomene koju je prota Matija uputio Simi Milutinoviću Sarajliji: 'Ako uspišeš istinu, izgubićeš glavu, jer će te poseći gospodar Miloš. Ako uspišeš laž, glava će ti ostati ali ćeš izgubiti čast'.«

A da problem o kojemu govori Dragičević na kraju svoje knjige postoji, i kojega, čini se, predaje u amanet mlađim generacijama, potvrđu-

ju i mišljenja drugih profesora političke ekonomije. Navest ću samo dva najnovija primjera. Na nedavno održanu skupu o političkoj ekonomiji socijalizma u Beogradu, a u okviru Naučne sekcije SSRN, ugledni beogradski profesor Zoran Pjanić izjavio je: »Koliko je ekonomska misao zaista slobodna u svojoj analizi? To je već u ovoj diskusiji i pokrenuto. Prisjećam se jednog događaja, od njega je proteklo više od 25 godina, odnosno razgovora koji sam imao sa jednim našim ekonomistom koji se u međuvremenu visoko ispeo, prevazišavši čak i granice naše zemlje. Tada je bila jedna od vladajućih paradigmi — zakon ponude i potražnje. U razgovoru sam ukazao da je zakon ponude i potražnje, kako ga mi interpretiramo, ozbiljno doveden u sumnju od strane ekonomista na Zapadu. Njegov odgovor je glasio — to nikako ne treba istaći jer dovodi u pitanje našu osnovnu političku orijentaciju. Kad je postavljen dohodak i zakon dohotka, opet je vrlo često odgovor na neke izražene sumnje bio — to je naše osnovno opredjeljenje, ne treba pokretati diskusiju oko toga. Kada je privredna reforma 1965. g. bila uvedena profesor Radivoje Davidović je rekao — nisam nikada mislio dok sam bio na robiji da će od mene tražiti da se kunem na vjernost privrednoj reformi. Kada smo išli na ustavne amandmane i kasnije na Ustav 1974. g. i na sistemske zakone izvedene iz Ustava opet kad god se pokretalo pitanje nekog rješenja potezao se argument osnovnog opredjeljenja. Ako ovako postupamo onda će zaista politička ekonomija biti ancilla politike...« Pjanić na kraju ističe da »bez obzira na to što je veza između ekonomike i politike mnogo prisnija nego između politike i nekih drugih oblasti moramo ostvariti određeni stupanj nezavisnosti« (*Ekonomist*, 3 1982, str. 179—180).

Na istom je skupu ponzati slovenski ekonomist Viljem Merhar izjavio: »Politička ekonomija socijalizma treba da bude kritička analiza socijalističkog produkcionog *poretka* (potc. B. Č.). Taj stav implicira mišljenje prema kojem uopće ne bi smjela doći do izražaja apologetika postojeće ekonomske prakse kao i postojećih normativnih rješenja nekih ekonomskih kategorija koje su predmet političke ekonomije. To naglašavam zbog toga što su politekonomisti pod pritiskom prije svega političke javnosti, koja traži da oni apologetski podupru neka normativna rješenja koja su često u protivrječju između normativnog i stvarnog. Zbog tih protivrječja podupire se značenje političke ekonomije kao klase nauke. Napuštanjem toga značenja promijenilo bi se značenje političke ekonomije jer bi se ona de facto promijenila u ekonomsku politiku... Moj stav u vezi s ovim pitanjem jeste: prvo, mi trebamo kritičku analizu socijalističkog produkcionog odnosa koju može da nam pruži marksistička politička ekonomija i drugo, uz tu kritičku politekonomsku analizu procesa zakonitosti društvene reprodukcije trebamo i *neku ekonomiku* (potc. B. Č.) koja bi alternativno analizirala postojeći privredni sistem i njegovo funkcioniranje. A što se tiče nastave, u nastavi bi ekonomika trebala da bude u početnim godinama studija, a politička ekonomija u višim godinama« (isto, str. 176—177). Mi ne možemo na fakultetu nikoga uvjeriti u to.

Više sam puta i sam pisao i govorio o tome: »Moramo se u jednom pozitivnom smislu kritički odnositi prema našoj praksi, ali onda se tre-

bamo uistinu kritički odnositi, a ne apologetski jer to nikome osim birokraciji ne koristi. Vidio sam da mnogi naši profesori unose u udžbenike, citiraju zakone, ustave, itd. Nisam siguran da je to dobar put. Moramo se čuvati onoga apologetskog« (*Glasnik ekonomista BiH*, 14—15/1977, str. 71).

Postavljajući ta pitanja u središte osvrta na Dragačićevu knjigu ni u kojem slučaju nisam mislio da je to i središnji problem ekonomske nauke u nas, pogotovo da se radi o nekom subjektivnom otporu razvoju te nauke. Radi se, prije svega, o objektivnim uvjetima koje određuje stanoviti nivo razvoja materijalnih proizvodnih snaga i na čijoj osnovici niču određeni oblici društvene svijesti. A da su društvene nauke oduvijek pod pritiskom određenih oblika društvene moći, a politička ekonomija naročito, mislim da nije potrebno dokazivati. Još je Marx utvrdio da ona na bojno polje ne izaziva samo onog neprijatelja koji je protiv svakog progressa i svake istinske nauke, nego izaziva i najsitničarskije strasti čovjekovih grudi — furije osobnih interesa. Da li je novo društvo radikalno izmijenilo tu situaciju? Praksa je pokazala da nije, što posebno ističe i dokazuje Dragačićević briljantnom analizom prakse SSSR-a, pa i naše zemlje. To ističem i zato što je autor pokazao da biti uistinu naučni radnik znači, u prvom redu, biti borac za naučnu istinu. Ako nećemo biti borci za istinitu nauku, mogli bismo postati istinske sluge. Napisati knjigu kakvu je napisao Dragačićević, znači uistinu imati veliku hrabrost. Njegovo je pero britko, on nije nikoga pošteđio, čak ni prijatelje i drugove s kojima se svakodnevno susreće. Nije pošteđio ni službene dokumente, partijske i državne organe, nije pošteđio autore drugih zemalja. Glavni mu je cilj bio da se što više približi istini.

Autor navodi da u nas postoji isključiva i nadasve pretjerana zaokupljenost drugorazrednim odnosima proizvodnje materijalnog života prijelaznog društva — odnosima robne proizvodnje i razmjene te, kao i u drugim socijalističkim zemljama, priklanjanje pukoj eksplikaciji i neumoljivoj glorifikaciji konkretne ekonomike i ekonomske politike. Zato, po mišljenju autora, u političkoj ekonomiji socijalizma treba krenuti od početka. Najprije treba utvrditi predmet njezina istraživanja i identificirati odnose proizvodnje i saobraćanja modernoga prijelaznog društva. U pitanju je zaokret prema svjetskoj historiji, prema komunističkoj epohi kao jedinstvenoj i univerzalnoj ljudskoj zajednici, pa je globalni pristup jedini ispravan put u koncipiranju političke ekonomije socijalizma i izučavanju ekonomskih kategorija i ekonomskih zakona modernog društva. Domaća praksa dobit će više prostora samo zbog konkretizacije. Kritički je prilaz neophodan, ali s kurjacima treba zavijati — prihvaća Lenjinovu poruku autor knjige, ali toljagaške metode korespondiranja moramo odbaciti. »U takvoj usmjerenosti teško se može izbjeći zabludama dogmatizma i mitomanije, romantizma i utopije. Pogoduju im i rijetke podrške kojima se uspijeva da za kratko vrijeme podare i tako beznadnim plodovima mašte visoku ocjenu i nezaslužen ugled. I taj promašaj samo pokazuje da i u ekonomskoj znanosti postoje modne revije koje imaju svoje menadžere i manekene, financijere i zaštitnike, mecene i obožavatelje. Umejesto analize žive stvarnosti kakva jest i kako

se prirodno može razvijati, pribjegava se onim primamljivim iako ne toliko časnim i ohrabrujućim postupcima koji jednostavno ignoriraju društvenu zbilju i naširoko raspredaju o tome što negdje piše i u što se pobožno vjeruje, pa bilo to ostvarivo ili ne. Veza sa životom nadolazi tek sa plovidbom vodama ekonomike i ekonomske politike, a i tu bez snažne i korisne kritičke dimenzije.

Autor je pokazao da se bez Hegelove i Marxove dijalektičke metode ne može raspravljati o političkoj ekonomiji. Upravo je poglavlje koje govori o znanstvenoj metodi najbriljantnije poglavlje knjige i može ući u svaki udžbenik političke ekonomije. Autor je ukazao na brojne opasnosti što prijete političkoj ekonomiji kao nauci, jer je ona upravo nauka o životnim uvjetima društvenih klasa, slojeva, kasta, te protiv sebe izaziva furije osobnih interesa. To je sigurno najveća zapreka razvoju političke ekonomije kao nauke o proizvodnim odnosima ljudi. Umjesto da novo društvo omogući svestrani razvoj političke ekonomije kao nauke o načinu proizvodnje sredstava za život ljudi i proizvodnje samoga ljudskog života i društva, ono je upravo udarilo na tu nauku. Politička ekonomija je u Staljinovoj eri bila u teškim iskušenjima. Ona nije bila likvidirana samo iz programa naučnih istraživanja, nego i iz školskih programa. Umjesto nje uvedeni su predmeti poput »Ekonomika sovjetskog gospodarstva« i dr. koji su poučavali o metodama gospodarenja, što nikad nije bila zadaća političke ekonomije. Autor piše i o dramatičnoj borbi pojedinih učenjaka u SSSR-u za političku ekonomiju, o njihovoj dovrtljivosti da u okviru Staljinovih direktivnih teza ipak pokušaju izraziti svoja stajališta. Neki od njih su to vrlo skupo platili. Ni na drugim stranama još nisu ostvareni svi potrebni uvjeti za razvoj političke ekonomije (socijalizma). Tako se i u nas pojavljuju težnje da se politička ekonomija svede na pragmatičnu vještinu upravljanja privredom i gospodarenjem proizvodnim procesima. Autor navodi kao primjer pokušaje ideologizacije određenih kategorija, primjerice dohotka, odnosno dohodovne cijene. Govoreći o tome kako Marx nije posebno radio na problemima ekonomike i ekonomske politike i da stoga treba koristiti rezultate građanske ekonomske analize, autor navodi da je Marx izrekom isključio upotrebnu vrijednost i odnose ljudi prema upotrebnoj vrijednosti iz svoje analize. Njegova analiza najbolje pokazuje kako je upotrebna vrijednost osnova političke ekonomije. Zato ga posebno i ne zanima upotrebna vrijednost, pa se i ne bavi ekonomiziranjem i drugim pitanjima racionalnog i efikasnog privređivanja, jer to izučavaju ekonomika i ekonomska politika. Ako se usputno osvrće na to, to čini samo sa stajališta političke ekonomije i za potrebe njezine analize, strogo usmjeren prema političkoj ekonomiji, pa stoga i njegove genijalne doprinose treba tražiti u njoj i koristiti ih i primjenjivati u analizi načina proizvodnje i odnosa proizvodnje materijalnog života socijalistički organizirana društva. Kada se to ne uvažava dolazi do besmislenih okršaja branilaca raznih koncepcija koje polaze s posve različitih stajališta. Takva je bila i dugogodišnja rasprava između naših ekonomista o »dohotku« ili »dobiti« kao motivima i pokazateljima uspješnosti poslovanja. Ako se pri tom zanemarive krive prepostavke da imamo ili da možemo imati tržišne od-

nose koji automatski formiraju te prihode, onda se ne vodi dovoljno računa o ekonomskoj politici i drugim potezima koji defunkcionaliziraju mehanizam cijena. Inzistiranje na samo jednom ili drugom pokazatelju i isključivost suparnika u tim polemikama, dovoljni su razlozi da se unaprijed posumnja u ispravnost zauzetih stajališta. Možda je najtočnija ocjena da su obje koncepcije i na ispravnom i na pogrešnom putu. U pravu su zato što i jedan i drugi pokazatelj — dohodak i dobit — imaju rezona i realno su prisutni u ekonomskom životu samoupravnog društva. Nisu u pravu zato što se međusobno isključuju do te mjere da ne vide da je dohodak apstraktna kategorija, a dobit samo pojavni oblik u kojem se taj netto prihod tek djelomično ispoljava. Dohodak je teorijski izraz društvenih odnosa proizvodnje, dok je dobit puki kalkulativni element konkretnog poslovanja i pokazatelj uspješnosti privređivanja. Analiza dohotka omogućuje političkoj ekonomiji da sagleda »anatomiju« socijalističkoga samoupravnog društva, a analiza dobiti omogućuje ekonomici da sagleda i prati kako se može i treba poslovati, odnosno čemu u pravilu treba da teže ekonomski subjekti.

Tko umije valjano razlikovati političku ekonomiju i ekonomiku, tome neće zadavati veće poteškoće to podvajanje dohotka i dobiti u samoupravnoj praksi. Organizacija udruženog rada koja bi poslovala po principu »dohotka«, mogla bi slobodno odmah zatvoriti vrata, jer bi zasigurno brzo kapitulirala, kao što tome ne bi izbjegla ni kapitalistička tvrtka koja bi pokušala privređivati po principu »viška vrijednosti« ili »profita«. Udruženi proizvođači, kao i kapitalisti, to dobro znaju, pa podređuju svoje tekuće privređivanje principima ekonomike, te podjednako nastoje pokriti sve izdatke u kalkulaciji prodajnih cijena, uključujući tu i »cijenu rada« i po mogućnosti, već prema tržišnoj situaciji, dodati tome i neku dobit. Taj postupak nije u nikakvoj opreci prema proizvodnji dohotka, ekonomskoj kategoriji koja teorijski izražava odnose socijalističkog samoupravljanja.

Zadržavanje na tom primjeru ima i svrhu naglasiti potrebu dijalektičkog pristupa ekonomskim pojavama i procesima, koje treba promatrati s različitih stajališta i koristiti se različitim kriterijima i pokazateljima. U protivnom se osakaćuje i politička ekonomija i ekonomika, a znatne štete mogu biti nanijete i praktičkom poslovanju udruženih samoupravljača.

Zanimljivo je i mišljenje autora o nastojanjima da se te osnovne kategorije naše ekonomike ukalupe, ovjekovječe. To, po njegovu mišljenju, i odgovara birokraciji, kojoj je svojstveno trpanje odnosa u vlastite kalupe i osiromašenje pojavnih oblika do te mjere da budu poistovječeni sa suštinom, što olakšava posao vladanja i upravljanja ljudima i njihovim ponašanjima. Na to nas je uostalom i naviknula, pa se u svijesti građana rađa pobuna čim utvrde da nešto »odstupa« od propisanog. Otrgnuti se od te prakse i uvjerenja važan je zadatak ovoga povijesnog razdoblja, jer će to omogućiti svestraniji, slobodniji i bogatiji život.

Nisu daleko od te prakse i tog uvjerenja i sva ona nastojanja da se kategorijama i zakonima političke ekonomije podredi tekuće privređi-

vanje. Na toj se liniji kreću i dugotrajne rasprave o tzv. »specifičnoj cijeni proizvodnje« i »dohodnoj cijeni«. I pored svih razlika zajednička im je vjera da se nekim od tih oblika djelovanja zakona vrijednosti može uspješno regulirati i usmjeravati tokovi društvene proizvodnje. Proistekle su iz onih sklonosti koje su — zanesene razmahom robnonovčanih odnosa i njihovim povoljnijim učincima — gajile nade da se tim putem najbolje mogu ostvarivati poželjni procesi sveukupne društvene materijalne reprodukcije. Olako su prelazile preko ozbiljnih upozorenja na opasnosti od svakog pretjeranog idealiziranja odnosa ponude i potražnje i zakona robne proizvodnje.

Unatoč tome dvije su se teorije zametnule i zaratile — dijeleći jedna drugoj kojekakve prigovore i epitete. Ide se u tim nadmetanjima i tako daleko da se ovim opredjeljenjima daje i stanoviti politički pečat — pečat različitih idejnih opredjeljenja, maltene za samoupravljanje ili protiv njega. Griješi se uvelike kada se jednom ili drugom obliku djelovanja zakona vrijednosti pripisuju politička i ideološka dimenzija. Drugo je pitanje čemu sve teže pobornici jedne ili druge solucije. Nama se čini da u tom pogledu među njima ne postoje veće razlike i da bi se iz motiva i poticaja kojima se rukovode lako moglo utvrditi da su više bliske birokratskim i tehnokratskim negoli samoupravnim opredjeljenjima. Nije uostalom slučajno što se Edvard Kardelj tako do kraja suzdržano odnosio i prema jednoj i prema drugoj vjeri u svemoć nekog nama svojstvenog i prikladnog oblika djelovanja zakona vrijednosti. Općenito govoreći može se sa sigurnošću tvrditi da se u okvirima svakog oblika djelovanja zakona vrijednosti mogu uspješno ostvarivati odnosi samoupravljanja — samo ako odgovara stupanj razvoja društvenih materijalnih proizvodnih snaga. A upravo tu osnovu oblika tržišnog privređivanja i jedna i druga teorija posve zapostavlja. Ne prilazi se problemu djelovanja zakona vrijednosti u prijelaznoj etapi s jedino mogućeg marksističkog stanovišta, s gledišta iščezavanja klasične mehanizacije i punog zamaha aktualne znanstveno-tehničke revolucije. Ne vide se tako promjene koje tu smjenu proizvodnih snaga zakonito prate, pa stoga stavovi i rješenja nose izrazita metafizička obilježja. Odsustvo historijsko-materijalističkog pogleda i materijalističke dijalektičke metode pogoduje fantaziranju o socijalizmu kao poretku koji bi trebao izbaciti na površinu nekakve dosad neviđene oblike djelovanja zakona vrijednosti. To se navodno »objektivno« mora ostvariti jer u izgrađenim odnosima privređivanja nema više mjesta »kapitalističkoj« cijeni proizvodnje i nema »povratka« na pretpotopnu vrijednosnu cijenu.

U analizi naših ekonomskih kategorija treba više koristiti dijalektičku metodu. Ne smije se robovati ni jednoj kategoriji koju je naš razvoj izbacio. Primjerice, mi smo došli do zaključka da bi OOUR mogao biti temelj na kojemu se izgrađuju naši ekonomski odnosi; da je dohodak središnja kategorija, materijalni interes proizvođača i njegova OOUR-a, pokretač aktivnosti i kao takav pod neposrednom je kontrolom OOUR-a, odnosno radnika u OOUR-u. Međutim, praksa je pokazala da je negativno što je »sve prenešeno« na OOUR. Nastupila su teška iskušenja zatvaranja OOUR-a u svoje okvire, razvoj parcijalnih interesa,

pojava grupnog vlasništva. Vratili smo privredu na period od prije 100—150 godina, kada je mali sitni vlasnik bio nosilac proizvodnje. Isparcelizirali smo ne samo akumulaciju i donošenje odluka, nego i tehnologijski razvoj. Na OOUR-u kao materijalnoj osnovici razvio se jedan novi sloj upravljača. Dobili smo armiju od desetke tisuća rukovodilaca, koji su sada postali direktori, komercijalni direktori, direktori financija, sektora, delegati u SIZ-ovima itd. To je novi sloj koji je vidio da je OOUR ekonomska osnova na kojoj on može osigurati vlastiti povlašteni položaj. Radna organizacija kao šira cjelina potpuno je nestala, što je i razumljivo, jer ona predstavlja i širi društveni interes. SOUR je u većini slučajeva samo deklarativna organizacija. Praksa pokazuje da SOUR nešto predstavlja samo tamo gdje je država izravno zainteresirana da u okviru republike ili pokrajine drži preko njega određene konce privredne aktivnosti. Rezultat takva stanja negativni su trendovi u privredi, a i negativni trendovi u razvoju društvenih odnosa. Zato se s pravom može postaviti pitanje mijenjanja toga stanja. Međutim, tu se sukobljavamo s mišljenjima da je OOUR jedako socijalizam, što ni u kojem slučaju nije niti može biti. OOUR, premda je društveni odnos, samo je jedan oblik ekonomske organizacije društva, koja se može i treba mijenjati kao i sve drugo. Pitanje se svodi na to kako osigurati ekonomski interes proizvođača za proizvodnju. OOUR je tu samo karika u lancu, pa ako je ta karika oslabila treba je promijeniti da bi lanac bio što čvršći.

II

Dragičevićeva knjiga ima osam dijelova i obrađuje oprilike pet grupa pitanja. Osnovna je preokupacija autora izgradnja kritičke političke ekonomije prijelaznog perioda (socijalizma), shvaćajući socijalizam kao svjetski proces, u stvari kao jedinstveni proces razvoja svjetskog kapitalizma i svjetskog socijalizma.

Prvi krug problema obuhvaća historijske teme. Tu su vrlo iscrpno obrađena tzv. statusna pitanja političke ekonomije, prikaz predmeta njezina istraživanja, metode, odnosa prema drugima ekonomskim znanostima, historijski razvoj i nastanak političke ekonomije, Marxova sinteza političke ekonomije, odnosno utemeljenje političke ekonomije kao osnovne ekonomske nauke.

Drugi krug problema obrađuje načelna pitanja i temeljne kategorije socijalizma — prijelaznog perioda, od Lenjina (Staljina) do današnjih dana. To su sva brojna pitanja s kojima se sukobilo socijalističko društvo od pobjede Oktobra pa do danas. To su one silne kontroverze oko robne proizvodnje, zakona vrijednosti, tržišta, cijena, odnosa plana i tržišta. To je pitanje osnovnog ekonomskog zakona koji govori o reproduciranju društva, odnosno pitanje ćelije istraživanja u političkoj ekonomiji socijalizma. Ta pitanja knjiga razmatra u gotovo svim dijelovima.

Treći krug problema odnosi se na kardinalno pitanje da li je moguća politička ekonomija prijelaznog razdoblja, tj. socijalizma. Tu su

iscrpno opisane sve dileme oko toga pitanja, naročito Staljinovo nasilje nad političkom ekonomijom socijalizma. Autor se argumentirano izjasnio da je politička ekonomija socijalizma moguća. U tom krugu problema naročita je pažnja poklonjena predmetu, metodi i zadatku političke ekonomije socijalizma. Od značenja je stav autora da se politička ekonomija socijalizma može uspješno razvijati ako ima predmet istraživanja koji ni jedna druga znanost neće prisvajati i svojatati. Pokazao je svu apsurdnost pokušaja da predmet političke ekonomije socijalizma »obrađuju« drugе nauke, kao i naivnost i nedoučenost pojedinih profesora političke ekonomije kada pokušavaju da »moderniziraju« političku ekonomiju socijalizma unoseći u nju materiju koja joj ne pripada (primjerice, materija ekonomike i ekomske politike). Uspješno je odredio i mjesto matematičko-statističkih metoda u ekonomskim znanostima. Najveći je dio izlaganja posvećen metodi političke ekonomije socijalizma, ukazujući na novi pristup: ne počinjati analizu od socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje, nego od osnovnoga proizvodnog odnosa, kojega autor definira kao radni odnos.

Četvrti krug problema odnosi se na analizu problema suvremenog kapitalizma. Tu je postavljeno pitanje da li je riječ o epohi krize kapitalizma, itd. Autor ističe, koristeći opet svoju dijalektičku metodu, da se kapitalizam da bi opstojao mora mijenjati. To je shvatio američki građanski ekonomist Galbraith čije radove autor analizira mnogo bolje od nekih marksista, a pogotovo od mnogih građanskih ekonomista. Prema tome, zaključuje Dragičević, oni koji hvale Galbraitha u stvari spašavaju kapitalizam, a oni koji ga kude protivnici su kapitalizma. To znači da je besmisleno proglašavati Galbraitha socijalističkim, odnosno marksistički orijentiranim ekonomistom.

Peti krug problema odnosi se na kritičko valoriziranje politekonomskih zakonitosti jugoslavenske stvarnosti.

Potaknut ću nekoliko problema iz knjige.

Autor raspravlja o konstituiranju i sintezi ekonomske nauke, u prvom redu političke ekonomije, počevši od prethodnika Adama Smitha, Johna Lockva, Davida Huma, te Williama Pettya i F. Quesnaya. To je doba stvaranja kapitalizma na osnovi industrijske revolucije, koja je opet bila osnovom liberalne revolucije buržoazije. Taj slijed misli ide od Adama Smitha i Davida Ricarda, sve do Marxa i Lenjina. Dragičević ispravno ističe kako je Smith stavio rad u središte istraživanja, a to je bila ideologija nove klase koja je isticala poznate parole o jednakosti, bratstvu i slobodi. I upravo ta teorija radne vrijednosti bila je presudni ugaoni kamen za Marxa, koji mu je omogućio sintezu u ekonomskoj znanosti i izgradnju političke ekonomije kao pozitivne znanosti. Dragičević se suprotstavlja površnim gledanjima koja u podnaslovu Marxova glavnog dijela vide kritiku dotadašnje političke ekonomije i ništa više. Prihvatiti to značilo bi oduzeti Marxu njegovu metodu kojom raspravlja o zakonu ekonomskog razvitka nekoga društvenog organizma: kada je nastao, kako se razvija i kako nestaje. Ako je i bila kritika, onda je to bila kritika sistema pogleda na društvena kretanja, kritika metode koju

su građanski ekonomisti razvijali. Oni su bili klasno ograničeni, kao što ni Aristotel nije mogao riješiti pitanje vrijednosti robe, jer nije mogao shvatiti suštinu rada; u robovlasničkom društvu radovi nisu bili ravnopravni i zato se u razmjeni nisu mogli kao takvi iskazati. Zato »epohalna vrijednost Smithova djela leži upravo u tome njegovom opredjeljenju što nesmiljenom žestinom kritizira principe civilizacije na umoru, a postavlja načela civilizacije koja se rađa«. Smith otkriva unutrašnje veze i zakone novog društva, te kasnijem istraživaču pruža moćno oružje kritike, iako on dokazuje i povijesnu i logičku opravdanost novog poretka. Na toj osnovi već je Ricardo mogao ići dalje, pa je utvrdio da radnik daje jedan dio svoga rada vlasniku sredstava za proizvodnju — profit. Tako se došlo do profita koji je postao osnovni oblik dohotka kapitalista, a svi su ostali dohoci kao renta, kamata, plaće činovnika, porezi itd. samo izvedene kategorije iz profita. Međutim, Ricardo je ostalo nejasno i nerazjašnjivo porijeklo profita. Premda je znao da ga stvara radnik, on nije mogao u uvjetima radne teorije vrijednosti objasniti nastanak profita. Nedostajala mu je teorija o radnoj snazi kao robi. Neminovno je ostao privid da radnik prodaje svoj rad, pa prema tome tu ne bi bilo mjesta eksploataciji. Zato je i srušen feudalni poredak da bi radnik bio slobodan da prodaje ono što ima. Prema tome, Ricardo je doveo problem u predvorje rješenja, koje je iznašao Marx.

Analizirajući u tom krugu problema pitanja predmeta političke ekonomije, autor se drži Marxove odredbe da je krajnji cilj političke ekonomije razotkrivanje ekonomskoga zakona razvitka modernog društva. Politička ekonomija ne istražuje ekonomske zakone iz aspekta njihova utjecaja na ekonomske učinke u materijalnoj proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Nju interesira djelovanje ekonomskih zakona kao zakona ekonomskog razvitka društva, odnosno kao zakona nastanka, razvitka i propadanja određenog načina proizvodnje i odnosa proizvodnje u koje stupaju društvene grupe u procesu proizvodnje svoje materijalne egzistencije. Ta specifična orijentacija političke ekonomije jasno ukazuje na njezine analitičke mogućnosti i koristi koje se mogu postići pomoću nje. Dragičević opetovano ponavlja da politička ekonomija nije nauka koja bi ljude poučavala o tome kako treba proizvoditi i organizirati proizvodnju, iako je ona i to, a pogotovo ona ne daje ključ za rješenje složenih ekonomskih i gospodarskih problema i za optimalno korištenje ekonomskih resursa. To je zadatak ekonomije i ekonomske politike, odnosno drugih ekonomskih disciplina. Isto tako, ekonomika ne daje uvid u složeni odnos ljudi u procesu proizvodnje njihova života i u procese reproduciranja njihovih društvenih grupa. Političku ekonomiju interesira, kako smo vidjeli, porijeklo, priroda i perspektiva određenoga ekonomskog organizma, kada je nastao i u kojem se pravcu razvija. Što se više usremljuje na tu problematiku, to će njezina analiza biti uspješnija. To se može pratiti na Smithovoj analizi odnosa rada i kapitala, na Ricardovoj analizi koja ide do analize profita, a pogotovo na analizi Karla Marxa u kojoj je odnos najamnog rada i kapitala, odnosno analiza vrijednosti robe radne snage, stožer čitave ekonomije. Ako politička ekonomija napusti taj put istraživanja, dat će slabe rezultate. Zato griješe

autori koji nastoje »modernizirati« političku ekonomiju tako da u nju unose elemente analize ekonomike i ekonomske politike i tekuće problematike neke ekonomije, pa makar se služili i najmodernijim matematičko-statističkim metodama. Isto tako griješe i teoretičari ekonomike koji teže »marksiziranju« ekonomike, pa unose u nju analizu zakona koji su predmet proučavanja političke ekonomije, umjesto da se zadržavaju na predmetu proučavanja ekonomike narodnog gospodarstva, kao i kretanja strukture toga gospodarstva. Zato su, po autoru, iluzorne pojedine analize, primjerice, Marxovih shema proširene reprodukcije, jer te sheme neće moći biti iskorištene u tekućoj ekonomskoj politici, pošto one govore o posve drugim pitanjima; pitanjima proizvodnje i reproduciranja društvenih slojeva i grupa jednoga društva. Autor je došao čak do deset točaka koje mogu pomoći da se odredi sam pojam političke ekonomije; politička je ekonomija: prvo, »nauka o uvjetima i oblicima pod kojima su razna ljudska društva proizvodila i razumjenjivala, i pod kojima su se prema tome svaki put raspodjeljivali proizvodi«; drugo, »nauka o zakonima koji vladaju proizvodnjom i razmjenom materijalnih sredstava za život u ljudskom društvu«; treće, nauka koja istražuje određeni »način proizvodnje i odnose proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju«; četvrto, nauka koja istražuje određeni način proizvodnje kao »način proizvodnje materijalnog života ljudi«; peto, nauka koja se »ne bavi proizvodnjom nego društvenim uređenjem proizvodnje«; šesto, nauka koja istražuje »odnose« u koje »ljudi stupaju« u »društvenoj proizvodnji svog života« i »koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga«; sedmo, nauka koja »ne raspravlja o stvarima, nego o odnosima između ljudi i, u posljednjoj instanci, između klasa«; osmo, nauka koja istražuje »ekonomske životne uvjete... velikih klasa na koje se dijeli... društvo«; deveto, nauka koja analizira »odnose proizvodnje u njihovu nastajanje, razvitku i propadanju«; deseto, nauka koja ima krajnji cilj »da razotkrije zakon ekonomskog razvitka modernog društva«. Prema tome, političku je ekonomiju moguće definirati kao nauku o uvjetima, oblicima i zakonima nastajanja, razvitka i nestajanja pojedinih historijski određenih načina proizvodnje materijalnog života društva i odnosa proizvodnje i prometa u koje stupaju njegovi socijalni slojevi i njihovi pripadnici kad proizvode, raspodjelu i razmjenu sredstava za održavanje i obnavljanje svoje materijalne egzistencije.

Drugi krug analiziranih problema odnosi se na načelna pitanja i temeljne ekonomske kategorije socijalizma: robna proizvodnja, zakon vrijednosti, oblik cijene, tržište, plan itd. Autor je pokazao da vlada dijalektičkom metodom, da metodom apstrakcije i dijalektike analizira postojeće i kritički se odnosi prema njemu, te da utvrđuje točne veze i odnose i unutrašnje spojeve i u pojedinim pojavama. Ta pitanja načelne prirode Dragičević razmatra pod naslovom »U zagrljaju dogme i utopije«. On će ustvrditi da lijevo orijentirani dogmatizam i desno orijentirani utopizam ne obraćaju dužnu pažnju na vezu između našeg života i postignutog nivoa proizvodnih snaga. Zato je postalo pomodnim verbalno »ukidanje« pojedinih kategorija, kao što su roba, novac, zakon

vrijednosti, poduzeće, poduzetništvo, dobit, pa čak i same ekonomije, a po nekima treba ukinuti i same ekonomiste koji služe MNK i međunarodnom kapitalu. To »ukidanje« robne proizvodnje i zakona vrijednosti glavni je teorijski izvor dogmatizma u političkoj ekonomiji socijalizma, ma koliko se njihovi protagonisti trudili da se pokažu humanistima. Naime, ukidanje tih kategorija u našim uvjetima vodilo bi krutom dogmatskom režimu, uništilo bi ljudske slobode, obezvrijedilo ljudski rad, dalo bi birokraciji prava da kroji sudbinu radnoga čovjeka. Zakon vrijednosti se proglašuje najbarbarskijim od svih zakona. Oni koji zastupaju to mišljenje, nisu baš ništa naučili iz marksističke dijalektike. Zakon vrijednosti je, naprotiv, do sada najpravedniji zakon raspodjele, što naravno ne znači da neće biti prevladan u asocijaciji slobodnih ljudi, ali to je tek pokret a ne gotovo stanje.

Autor je ukazao na genezu tih shvaćanja koja je moguće naći čak i u Lenjina. Međutim, Lenjin je vrlo brzo uvidio »našu pogrešku« i uvođeći NEP pokazao svim kasnijim generacijama kako se treba odnositi prema zahtjevima prakse. U tzv. ratnom komunizmu dvadesetih godina preko 90% nadnica isplaćivano je radnicima u naturi, što znači da robna proizvodnja zapravo nije djelovala. Lenjin je to stanje »komunizma« vrlo brzo likvidirao. Uvidio je da je »trgovina sada glavno u lancu događaja«. Međutim, poslije Lenjina, Staljin nastavlja taj proces, likvidira sve one koji su se zalagali za slobodnije djelovanje ekonomskih zakonitosti, da bi na kraju priznao kako zakon vrijednosti djeluje u preobraženom obliku, a da nitko nigdje nije objasnio što znači taj preobraženi oblik djelovanja.

U našim se uvjetima robna proizvodnja iskazuje kao nužnost. Dragičević navodi tri faktora nužnosti postojanja robne proizvodnje u nas: 1) to su pogodni momenti koji će biti poluga udruživanja rada i razvoja samoupravljanja. Naime, očito je da u procesu udruživanja rada i sredstava neposredni proizvođači moraju imati ingerenciju nad rezultatom svoga rada, što je na ovom stupnju razvoja moguće postići samo putem robne proizvodnje; 2) potrebno je iznaći ekonomski mehanizam koji će podsticati proizvođače na racionalnu proizvodnju i na razvijanje proizvodnih snaga; 3) potreba uključivanja u međunarodnu podjelu rada. Dragičević, kao vrstan analitičar, zapaža i ističe i negativne strane robne proizvodnje. Njih treba suzbijati udruživanjem, dogovaranjem, planiranjem. Međutim, zbog tih negativnosti ne smiju se likvidirati ni minimalizirati sve pozitivne osobine robne proizvodnje koje su povezane s tržišnom konkurencijom u cilju ekonomske racionalnosti, bolje kvalitete proizvodnje i silnijeg razvoja proizvodnih snaga. Kad znanstvenotehnička revolucija dostigne vrhunac, tada će se ostavrivati uvjeti za postupno dokidanje robne proizvodnje. Dragičević je uzeo kao argumente i stavove klasika marksizma, u prvom redu iz *Njemačke ideologije*, u kojoj je istaknuto da konkurentska borba osigurava trajnost postignutih proizvodnih snaga. Marx u *Bijedi filozofije* pokazuje kako je konkurencija u isto vrijeme i izvor mnoge bijede i izvor *svoga napretka* (potc. B. C.). On je predvidio kada će proces materijalne proizvodnje skinuti sa sebe mistični magloviti veo, tj. veo robne proizvodnje, odnosno tržiš-

noga okolišnog određivanja vrijednosti — to će se dogoditi onda kada udruženi proizvođači ovladaju svojim proizvodom.

Treći krug problema odnosi se na pitanje da li je moguća politička ekonomija prijelaznog perioda. Autor odgovara pozitivno. Središnje pitanje kojim se autor bavi jest pitanje staničnog oblika proizvodnje socijalističkog društva. Po njemu, griješe svi koji kao središnji stanični oblik postavljaju robnu proizvodnju, odnos razmjene. To je središnji odnos u kapitalizmu, ali ne i u socijalizmu. Stanični oblik analize u socijalizmu može biti samo podjela rada, odnosno stupanje ljudi u radni odnos. Rad je, prema tome, središnja kategorija socijalističkog društva. To je jedina kategorija po kojoj ljudi stupaju u međusobne veze i odnose. Naime, podjela rada u prijelaznom periodu jedina je politekonomska kategorija koja ljudima određuje mjesto u procesu proizvodnje, pa time određuje i njihove međusobne veze i odnose, slično kao što to u kapitalizmu čini privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju. Dragičević nalazi nekoliko slojeva društva prijelaznog perioda, koji su odijeljeni podjelom rada: manualni radnici, društvena (državna i partijska) administracija, privredna tehnostuktura i znanstvenici (znanstvena struktura). Po mišljenju autora, u socijalističkom društvu ne postoji neka radnička klasa koja bi imala nasuprot sebe neku kontraklasu. Svi radni ljudi koji žive od svoga rada i samoupravljaju tvore radničku klasu, ali je ona sastavljena od navedenih slojeva. U procesu proizvodnje ti slojevi reproduciraju uvjete svoga života i reproduciraju sebe kao slojeve. Njihovi međusobni odnosi tvore ekonomsku strukturu socijalističkog društva i nju proučava politička ekonomija socijalizma.

Autor se kritički odnosi prema mnogim udžbenicima političke ekonomije kako u svijetu (u prvom redu u SSSR-u), tako i u nas. Naročito su vrijedne kritike koje upozoravaju profesore političke ekonomije u nas na nedostatak znanja i uvažavanja dijalektike (Lenjin zbog toga kritizira Buharina), kao i na problem metode. Autor upućuje da analizu treba početi s osnovnim proizvodnim odnosom, odnosno osnovnom ekonomskom kategorijom prijelaznog perioda — podjelom rada, odnosno samim radom. To je sigurno novost u odnosu na mnoge udžbenike političke ekonomije socijalizma. Drugim riječima, politička ekonomija socijalizma treba da istražuje kako se u modernom vremenu proizvodi samo prijelazno društvo, u svojoj sveukupnosti i u vlastitoj ekonomskoj strukturi, odnosno u konkretnoj klasnoj strukturi. Ona ukazuje na to kako se u društvenim zbivanjima postupno ruši zgrada stare civilizacije otuđenog rada, i kako na toj osnovi niče novo društvo, nova civilizacija, koja počiva na oslobođenju radničke klase, čovjeka i njegova rada od svih vanjskih utjecaja, motiva, interesa i ciljeva. Prema tome, političku ekonomiju socijalizma interesiraju i priroda i perspektiva društvenih odnosa proizvodnje i, s te osnove, aktivnost pojedinaca, grupa i društvenih slojeva u prijelaznom periodu. To znači da autor shvaća prijelazno društvo u duhu Marxova učenja, kad on u *Kritici Gotskog programa* govori o nezgodnim momentima koji postoje u tom društvu, o još uskom horizontu buržoaskog prava, o pravu nejednakosti itd. Zbog toga u središte istraživanja moraju doći čovjek i njegov rad, koji on os-

tvaruje u povezanosti s drugim ljudima, dakle, odnosi proizvodnje i raspodjele, odnosno proizvodne veze koje i čine ljudsko društvo prijelaznog perioda. Oslobođenje rada odvija se u drugim historijskim preobrazbama u kojima se postupno oslobađa čovjek od drugog čovjeka, oslobađa čovjekovo djelovanje u samom aktu proizvodnje, i oslobađa proizvod njegovog rada od svakog odvajanja i raspolaganja njime. Ljudski rad ima tendenciju da postane ljudsko zadovoljstvo a ne vanjska nužnost i robovanje. Preduvjet toga jest ukidanje podjele rada, što je cilj nove ljudske civilizacije. Politička ekonomija socijalizma kao klasna nauka u tome ima aktivnu ulogu. Ona se zbog toga ne može svesti na bezbrojno proučavanje nacionalnog dohotka i društvenog proizvoda, faktora proizvodnje, produktivnosti rada, ponude i potražnje, na formiranje cijena pod njihovim utjecajima, alokacije resursa itd. To je zadatak ekonomike i ekonomske politike. Politička ekonomija socijalizma proučava ekonomske životne uvjete onih socijalnih slojeva od kojih se sastoji socijalističko društvo (društvo prijelaznog perioda) s obzirom na njihovo specifično mjesto u društvenoj podjeli rada i u društvenoj organizaciji proizvodnje, koje im određuje različiti način pribavljanja materijalnih životnih uvjeta, pomoću kojih reproduciraju svoj život i sebe kao slojeve. Autor je to eksplicite izrazio slijedećim riječima: »Zadatak je političke ekonomije socijalizma da izučava ekonomske životne uvjete ovih socijalnih slojeva i da objašnjava historijsko kretanje odnosa proizvodnje materijalnog života njihovih pripadnika. Da bi redovito pribavljao sredstva za život, čovjek mora imati određeno zvanje i zanimanje i mora obavljati određene funkcije. Iz toga načina proizvodnje i odnosa proizvodnje koji mu odgovaraju proizlaze i temeljne protivrječnosti nove društvene strukture. U okviru ovih protivrječnosti i posredstvom njih ostvaruje se sav ekonomski, politički i duhovni napredak socijalistički povezanih i organiziranih radnih ljudi. Prema tome, i ovdje vrijedi pravilo da se samo putem razvijanja protivrječnosti jednog historijskog oblika proizvodnje može postići njihovo razrješavanje i prevladavanje u perspektivi zajednice. Društvo je postiglo mnoge rezultate svog razvoja zahvaljujući podjeli rada. Ona je još uvijek jedan od važnijih izvora svekolikog ekonomskog, socijalnog i duhovnog napretka. Pa ako modernoj socijalističkoj zajednici i pođe za rukom da u nizu socijalnih prevrata ukine vlasništvo u smislu 'privatnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju' i u smislu 'raspolaganja tuđom radnog snagom', to ipak i nadalje ostaje vlasništvo u smislu 'raspolaganja tuđim proizvodom'. Pitanje je samo u koje granice ono može i mora biti uvedeno. A da to ne ide baš tako lako, pokazuje i dugogodišnja borba za radnikov višak rada — koja se vodi u našim birokratskim i tehnokratskim vrhovima. Ali, i neovisno o tome ostaje trajno obilježje socijalizma kao društva u kojem samo jedan dio njegovih žitelja proizvodi sredstva za reprodukciju sveukupnog društvenog materijalnog života.

Dakle, jedan dio društva snosi prirodnu potrebu rada svih članova zajednice, te tako prisvajanje rezultata tuđeg rada leži u osnovi svih odnosa proizvodnje nove ljudske zajednice. Napredak je u tome što iza toga prisvajanja ne leži više privatno vlasništvo i privatno raspolaganje

sredstvima za proizvodnju i tuđom radnom snagom već neka funkcija ili podfunkcija u vidu korisnog privredno proizvodnog ili neproizvodnog društvenog djelovanja. No, i pored toga napretka 'podjela rada čini mogućim, upravo stvarnim, da duhovna i materijalna djelatnost — da užitak i rad, proizvodnja i potrošnja — pripadnu različitim individuama, a mogućnost da ne dođu u proturječnost leži samo u tome da se podjela rada ponovo ukine«.

Četvrti krug problema odnosi se na moderni kapitalizam. Autor ga naziva kapitalizmom na izmaku, sutonom kapitalizma, buržoazijom na izmaku. Da li se kapitalizam nalazi u krizi i kakav je karakter te krize? U odgovoru na to pitanje autor se služi djelima dvaju autora različite provenijencije: Mandelom i Galbraithom.

Peti krug problema odnosi se na politekonomske kritičke opaske jugoslavenske stvarnosti.

Ovo djelo predstavlja Dragičevića još jednom kao vrsna istraživača na području političke ekonomije. On razvija kritičku političku ekonomiju suvremenog društva u preobražaju (kapitalističkog i socijalističkog). Pri tome, služeći se Marxovom metodom, nalazi neoborive činjenice i argumente u prilog svojih teza. Drugo, istrajava na čistoći političke ekonomije kao znanosti, uspješno se odupirući njezinoj suvremenoj vulgarizaciji, bez obzira s koje strane ta vulgarizacija dolazila. Treće, zalaže se za slobodu naučnog stvaralaštva, koja je možda najpotrebnija upravo na područje političke ekonomije. Društvo na osnovama socijalističkog samoupravljanja ima u sebi najveće sposobnosti da osigura takvu slobodu. Četvrto, ukazuje na moderan pristup političkoj ekonomiji, pri čemu bi politička ekonomija surađivala s ostalim ekonomskim naukama, nadopunjavala se s njima. Peto, autor smatra da društvo prijelaznog perioda ima svoju političku ekonomiju (politička ekonomija socijalizma), za što je na stranicama ove knjige izveo nepobitne dokaze. Taj je stav od odlučne važnosti za našu sveučilišnu političku ekonomiju, jer postoje još neke dileme oko toga. Šesto, veliki je doprinos autora što je na dijalektički način obradio ekonomske kategorije socijalističkog društva i na originalan način riješio neke »dileme«, koje su u stvari samo apstraktni izraz određenih klasnih odnosa u društvu prijelaznog perioda (primjerice, način rješavanja tzv. spora između zastupnika specifične cijene proizvodnje i dohodovne cijene). Sedmo, autorov je doprinos razvoju metode političke ekonomije socijalizma dragocjen. Osmo, veliki je doprinos autora kritičkom preispitivanju postojećih udžbenika političke ekonomije u nas, što će imati odraza na daljnji razvoj političke ekonomije u našoj zemlji.